

БИЧКО А. К.,
 БИЧКО І. В.,
 м.Київ

ПРАГМАТИЗМ І ДУХОВНІСТЬ - МОРАЛЬНІ АЛЬТЕРНАТИВИ

Сучасна публіцистична та навіть наукова література рясніє терміном «посткомунізм». При всій змістовній невизначеності його (сюди потрапляють різні понятійні характеристики - від культурологічних і до політично-етнонаціональних), все ж основним є філософсько-політологічне. Адже, з одного боку, посткомунізм, визначає певний конкретно-хронологічний період в історії світового процесу, а, з іншого, зовнішні прояви цього процесу характеризуються та й визначаються внутрішніми змінами. Можна погодитися з тим визначенням, яке пропонується на сторінках «Політології посткомунізму» його авторами - «Посткомуністичні трансформації вказують насамперед на зміни самих основ ідентичності та соціальної когерентності (певного прийняття, згоди з іншими точками зору, поняттями, системами - *авт.*) політичних спільнот, характеру політичної сув'язі людей. Місце моністичної, універсальної за критеріями належності (до «єдиної соціально-економічної формації» - «соціалізму, реального соціалізму, комуністичного ладу», «братньої багатонаціональної сім'ї народів», «соціалістичного табору» тощо) системи ідентифікації та тотально-нівелюючого за соціально-економічними і правовими параметрами політичного режиму («соціалістична рівність людей», так звані «безкоштовні» медична допомога, освіта, розподіл житла та ін., «соціалістична законність») заступив новий суспільний агрегат... З одного боку, це розпад, крах великої системи політичної ідентифікації та когерентності (Радянського Союзу, соцтабору, комуністичного світогляду, ідеології, або, за Льюїсом - делегітимізація «великих нарад, спекуляції та емансипації»). (Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. / В. Полохало - керівник авт. колективу. - К., 1995. - С. 22-23).

Руйнується замкнутість не лише політичної системи, але й духовного простору, орієнтованого на певні монологічні «істини». Цей незаперечний позитив пов'язаний не тільки з появою можливостей вибору, свободи в цьому виборі, але й з певними негачіями. І основне серед них є - не тільки можливість,

але й необхідність вибору. А це, в свою чергу, зобов'язує до виявлення різноманітного спектра цих можливостей. Якщо раніше вирішували десь за нас, то тепер необхідно брати на себе відповідальність за свій вибір.

Таким чином, проблема свободи, яка раніше звучала, як «звільнення від несвободи» набуває нового змісту - «свободного творення».

Якщо це так, то цілком закономірним стає питання - а чого ж саме творення. Зрештою, як би далеко не відходило від людини розуміння цієї вічної проблеми, вона зводиться саме до «творення людського буття». І в цьому незмінному питанні змінюється лише сам зміст цього буття.

Не вдаючися в детальний аналіз історії цього питання, варто вичленити ті найхарактерніші особливості розуміння його, яке пропонує нам сьогодення. При всій різноманітності інтерпретацій можна все ж сміливо зазначити, що все це розмаїття об'єднується поняттям «постмодернізм». Якщо в модерністських пошуках (у літературі, мистецтві, філософії) відбувається звертання до проблем онтології «філософії життя», а, значить, відбувається заміна одного усталеного категоріально-світоглядного апарату іншим, то в постмодернізмі ми спостерігаємо «розмивання» рамок та меж між різними формами відтворення людського буття. Філософські конструкти входять в літературно-мистецьке світобачення, а поняття «здорового глузду» цілком вживаються з філософською рефлексією. Примхливість, невизначеність, мозаїчність, плінність - ось що стає головними характеристиками цього буття.

При цьому не можна вважати, що все це - «винахід» світоглядних орієнтацій останніх десятиліть ХХ ст. Скоріше - це логічне завершення нової доби романтизму, яка розпочалася з волюнтаризму А. Шопенгауера та героя Ф. Ніцше, який перебуває «По ту сторону добра та зла». Неповторність індивідуального буття, його «оберненість» на себе, проголошені в кантівській «речі в собі» та водночас з ним у сковородинському «мікросвіті», відкрили дорогу романтизмові модернізму, коли центром всесвіту стає вільнотворяча як добро, так і зло, особистість.

І все ж в цих основоположних концепціях домінували позитивні конструкти. Чітко були окреслені у кожного із мислителів межі зла, які збігалися з «вічними» цінностями, такими, як мораль суспільного обов'язку, так чи інакше відтворена в сакральних цінностях - природа, Бог, «інший». Тим самим досить чітко ставилася проблема спадкоємності людських

цінностей, інакше кажучи - проблема традиційності, як вираження цієї спадкоємності, а значить і взаємозалежності, обмеження свободи людського буття. Зрештою, ця вічна проблема набуває різного аксіологічного звучання в різні соціальні епохи. Якщо в середньовіччі традиційність була пов'язана з позитивними оцінками, то, починаючи з Нових часів вона все більше набирає відтінку соціально заперечуваного, негативного явища.

І лише в наші дні, що особливо помітно в тих процесах, які відбуваються на терені колишнього Радянського Союзу, саме традиціоналізм стає основним світоглядним принципом, на який спирається проблема етно-національного державотворення нових соціальних спільнот.

Звертання до минулого, в якому заховані причини сьогоденної втрати національної ідентичності і відчуження себе як таких, що перебувають «на обочині» світової цивілізації, цілком закономірно. Адже лише ознайомлення з власною історією, культурою, навіть міфологією та релігією потрібні для виявлення глибинних особливостей національного менталітету.

При цьому не слід забувати, що в науковому відображенні світу не існує вічних, абсолютних істин. Будь-яка істина є вірогідною доти, доки вона виражає певні, обмежені часом та ситуацією, процеси і перетворюється в оману поза їхніми межами.

Це має пряме відношення і до принципу традиціоналізму. Цей принцип відіграє позитивну роль лише при тій умові, коли враховується фактор приналежності національної культури до світового контексту. Без врахування цього виникає небезпека агресивного неприйняття знакових систем тих культурних цінностей, які характеризують інші культури.

Саме тому ознайомлення з своєю національною культурою повинно проходити з урахуванням як традиційних підвалів її, так і необхідності компаративістського підходу. Центром все ж залишається національна культура. Адже віками позбавлені права на національну ідентичність, народи держав, що утворилися на терені СРСР боліче реагують на її заперечення.

Ця проблема дивує і залишається незрозумілою для позарадянського ареалу держав та народів. Адже питання національної ідентичності - це для них пройдений етап в історії, від XIII ст., коли народжуються літературні мови (згадаймо Данте Аллігері, Бокаччіо та інших), до «весни народів» XIX ст. і завершуючи початком XX ст. (адже Фінляндія, Польща

отримують політичну самостійність після Жовтневої революції в Росії). Для України, як і для ряду народів, що входили до складу імперії, лише зараз починається відлік власної національної історії та культурного розвитку.

І все ж, формуючи власну національну самосвідомість, ні в якому разі не можна ігнорувати той факт, що ми входимо в світову спільноту, яка спирається на сучасні світоглядні цінності. Серед безлічі їх існують провідні, спрямовуючі. Такими і є ті, які визначаються в поняттях постмодернізму, тобто світобачення, яке приходить після модернізму.

Як зазначалося вище, основним в постмодерністському світобаченні є визнання «безмежжя» відтворення світу.

І ось тут виникає соціальна небезпека, яка досить активно проявляє себе в соціальному житті світу і яка отримала назву тероризму. Не вдаючися в опис форм і методів прояву тероризму, нам хотілося б зупинитися на виявленні внутрішнього змісту цього явища, вірніше, на тих філософських та ідейних джерелах, які так чи інакше вплинули і впливають на існування цього трагічного феномену ХХ ст. і врахування яких певною мірою може сприяти обмеженню його на теренах нашої держави.

Основною ідеєю цього руху є романтичне прагнення до виявлення власної ідентичності. Разом з тим, при всій зміні проявів тероризму, одне залишається незмінним - змістовним обґрунтуванням його є принцип нігілізму. Так, відомий американський філософ Моріс Печем у ґрунтовній праці «Тріумф романтизму», визначає весь романтичний період, як період утвердження «я».

Але якщо в період становлення ідеї романтизму утвердження особистості проголошувалося, так би мовити, з позитивним знаком - як права людини на творче перетворення світу, то пізніше, починаючи з А. Шопенгауера та Ф. Ніцше - з негативним. У праці «Жадоба влади», опублікованій посмертно в 1901-1906 роках, Ф. Ніцше писав: «Те, про що я розповідаю, - історія наступних двох сторіч. Я описую те, що настане й що не може не статися: вибух нігілізму. Цю історію можна розповісти вже тепер: адже це сама Необхідність. Майбутнє промовляє тут тисячами ознак, ця доля повсюди виявляє себе; до цієї музики майбутнього вже скрізь жадібно прислухаються. Вся наша європейська культура віддавна рухається з напруженою мукою, що зростає від десятиріччя до десятиріччя, як невідворотна катастрофа: неспокійно, бурхливо, нестримно, - ніби потік, який прагне кінця, який себе вже не усвідомлює,

який боїться усвідомити себе... Нігілізм означає, що знецінюються найвищі цінності. Мета відсутня. Немає відповіді на питання «навіщо?»... «Весь ідеалізм» дотеперішнього людства ладен обернутися поняттям нігілізму - вірою в абсолютне знецінення, тобто безглуздя... Ніщо не було б тепер кориснішим і більш потрібним, ніж послідовний нігілізм дії». (Цит. за: Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії. - К., 1994. - С. 27).

Цей заклик до втілення ідеї нігілізму, як тотального заперечення в дії було почуто, як зазначає В. Краус, у першу чергу в Росії. Та це й зрозуміло. Адже, на відміну від європейських держав, які розпрощалися з кріпацтвом (за винятком Пруссії) в XII-XIII ст. і так чи інакше вводили різні форми демократичних політичних систем, самодержавний лад в Росії спирався на споконвічну «общинну свідомість», для якої характерно нехтування особистості заради «загального добра». В соціальних структурах не виробилося інституцій, які б сприяли розбудові особистісної проблеми. Тому вияв його міг бути лише тотально нігілістичним. Виходячи з етимології слово «*nihil*» («ніщо»), яке виводиться з «*nihilum*» («жодної ниточки, ані волосини»), в російській літературі герої двох славнозвісних романів - «Отцы и дети» І. Тургенєва та «Что делать?» М. Чернишевського - і проголосили активний дійовий нігілізм. «Нигилист - это человек, который не склоняется ни перед какими авторитетами, - так Аркадій формулює базаровський принцип, - который не принимает ни одного принципа на веру, каким бы уважением ни был окружен этот принцип» (И.С.Тургенев. Полное собр. соч. и писем в 28 томах. - Т. 8. - М.-Л., 1964. - С. 215). І що особливо звучить як сучасне кредо терористів - в суперечці про те, що треба не тільки руйнувати, але й щось створювати, Базаров заявляє: «Это уже не наше дело... Сперва нужно место расчистить... В теперешнее время полезнее всего отрицание - мы отрицаем» (Там же).

Від таких закликів прямий шлях пролягав до анархізму та терористичних акцій (роман Ф. Достоевського «Біси» це достатньо повно розкриває). «Оскільки ж росіяни готували революцію в своїй країні здебільшого з-за кордону, де опинилося багато з них, їхня діяльність справляла чималий вплив і на Захід. До того ж такі революціонери, як різночинець Олександр Герцен, дворянин Михайло Бакунін, князь Петро Кропоткін та їхні прихильники, парадоксальним чином діставали чималі кошти в колах російської аристократії. Центрами нігілізму та анархізму були Женева, Аскона, Берн, Цюрих,

Париж, Лондон; життя багатьох тодішніх революціонерів аж ніяк не було затьмарено злиднями» (Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії. - С. 23).

«Пропаганда дії», яку проголошував Бакунін, «Катехізис революціонера» Нечаєва, діяльність та твори Кропоткіна сприяли тому, що в останні десятиріччя ХІХ ст. поширюється тероризм, який поєднує ідеї з практикою. Так, у 1878 р. С. Степняк-Кравчинський заколов кинжалом шефа жандармів, пізніше продовжував терористичну діяльність у Лондоні і навіть випустив посібник з питань підпільної боротьби. Він же організував у Італії локальні повстання. Було кинуте бомбу в короля Італії Еммануїла ІІ, у 1881 р. вбито російського царя Олександра ІІ, у 1898 - австрійську імператрицю Єлизабет, в 1901 р. - убитий президент США Маккінлі. Цих фактів можна було б навести значно більше. Так сформувалися основні ідеї соціально-політичного тероризму в його нігілістичній оболонці.

Ці ж ідеї достатньо активно ввійшли в літературно-художнє життя Європи кінця ХІХ - початку ХХ ст. Від знаменитої збірки Шарля Бодлера і до маніфестів сюрреалістів (Андре Бретон проголошує в «Дванадцятomu маніфесті сюрреалістів»: «Найелементарніший вчинок сюрреаліста - вийти на вулицю, маючи по револьверу в кожній руці, і безладно стріляти по перехожих») лунає заклик до проголошення ірраціонального, як самої сутності буття особистості. Так формується естетичний нігілізм. Певною мірою він був започаткований ще Пушкіним в його «Євгенії Онєгіні», Лермонтовим в «Герої нашого часу», О.Гончаровим в «Обломові». Всі ці персонажі, такі зовні різні, мали ту спільність, що всі вони так чи інакше проголошували «втечу від суспільства», соціальну інертність, апатію.

Це й був перехід до сучасного нігілізму, який спирається на філософські концепції, що проголошують основною сутністю особистісного буття під- або навіть позасвідоме. Звичайно, перед в цьому напрямку веде вчення австрійського психіатра та психоаналітика Зигмунда Фрейда, який першим поставив проблему прагнення людини до руйнування, самознищення. Великий гуманіст сам не чекав які шкідливі наслідки принесе його вчення про могутність підсвідомого. Адже саме ця концепція відіграє роль певного виправдання та обґрунтування безвідповідальності особистості. Сюди ж відноситься і вчення Карла Густава Юнга щодо «архетипів» - колективного позасвідомого, яке визначає певні дії та вчинки людей; концепції другого учня З. Фрейда Алфреда Адлера про психологічні

основи нігілістично-агресивних установок особистості. Останній вбачає їх у тих психічних особливостях, які формуються у особистості ще в ранньому дитинстві. До них належить - авторитарність та розпещеність, як методи виховання. Все це виробляє певне ставлення в майбутньому до життя, до людей на основі «принципу ворожнечі», конфліктності. Відгороджені від дійсності сучасними зручностями та добробутом, такі діти, зазначає Адлер, не в змозі долати труднощі, нездатні піклуватися та співчувати іншим. У книзі «Зцілення та виховання» він показує безпорадність таких людей, які, з одного боку, викликають комплекс неповноцінності, меншовартості, а, з іншого, як його компенсацію - манію зверхності, богорівності. «Плачучи свою самовпевненість, така розчарована боголюдина знищує сама себе - замість уявного знищення світу, який не схотів лягати їй до ніг, а вона не здолала підкорити і його. Самознищення виступає тут водночас як помста і тріумф, поразка і перемога... так людина і впадає в екстаз саморуйнування» (Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії. - С. 60-61).

Конрад Лоренц та Теодор Райк, при всій зовнішній різниці того матеріалу, яким вони займалися і на основі якого вони приходять до виправдання агресивності як основної і закономірної сутності людського буття (К. Лоренц - творець соціобіології, Т. Райк - автор книжки «Мазохізм сучасної людини», опублікованої у Нью-Йорку в 1941 р., де він розглядає складні проблеми сучасного суспільства, становище молоді, прояви різноманітних форм агресивності), все ж мають ту спільність, що причиною сучасного тероризму та його «натхненника» - нігілізму вони вбачають у посиленні невротичності сучасного світу. «Прояви неврозів, алкоголізму, наркоманії, злочинності, які загрозливо поширюються, ставши своєрідною прикметою часу, зумовлені вічним поспіхом, стресами, самотністю, соціальними причинами, а також успіхами медицини у продовженні життя людини посилюють загальну схильність до психічної ущербності й недуг.» (Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії. - С. 78). Це загальне невротичне поле стає сприятливим ґрунтом для появи та проявлення будь-яких форм агресивності.

На наш погляд, не останню роль у цьому відіграє і те накладання обмеження на духовність, яке пов'язано як з ідеями «технологічного» та «економічного детермінізму» (так визначається основна сутність вчення К. Маркса багатьма дослідниками його творчості), так і з поширенням прагматичних

принципів. Адже на зміну істині приходять в цих концепціях «доцільність», «безпосередня результативність».

Це стає як рушійним мотивом для зосередження активності на певних сферах та формах діяльності, так і виправданням відстороненості, байдужості, незацікавленості іншими формами людської діяльності.

Найбільше при цьому страждають ті сторони життя людини, які перебувають поза межами безпосередньої, сьогочасної корисності. До них належить, в першу чергу, так звана гуманітарна проблематика. І хоч славу кожної нації становлять поети, митці, композитори, мислителі, вчені, все ж саме їх ідеї, що принесуть «користь» протягом багатьох наступних століть, аж ніяк не викликають повагу у драматиків.

Таким чином, поряд з невротичністю можна назвати і такий важливий фактор, як «обстругування, звуження поля культури» за рахунок відмови від найціннішого в ній, найбільш людського - сфери гуманітарних цінностей. Нігілістичне ставлення до них тяжко карає суспільство, починаючи від поширення антисоціальних явищ і завершуючи саморуйнацією особистості. Не останню роль при цьому відіграє і психологічний фактор, поширений в ряді передових країн, пов'язаний з тією споживацькою психологією, яку викохує високий рівень побутового добробуту, з одного боку, а з іншого, авторитарні політичні режими, що потребують не творця, а лише відданого виконавця чужої волі. От тоді у відповідь на це й виникають спалахи агресивності, тероризм як масове явище.

Такими шляхами йшов сучасний тероризм у світі. Звертаючись до України, варто виділити деякі особливості цього процесу на нашій землі. Якщо повернутися до історії питань, то слід відзначити, що хоч мислителі та митці України достатньо добре були обізнані з концепціями А. Шопенгавра та Ф. Ніцше і якоюсь мірою віддали їм належне в своїй творчості (особливо це помітно в Ольги Кобилянської, В. Винниченка, частково - у неоромантичних пошуках Лесі Українки та І. Франка), все ж головна ідея - тотальної руйнації ними була не прийнята. І причиною було те, що всі соціальні пошуки «хлопоманів», «народовців» та української інтелігенції кінця ХІХ - початку ХХ ст. були зосереджені на цілком зримій проблемі - становлення національної ідентичності, як у плані соціально-політичному, так і в культурно-освітньому. До нігілістично-терористичних рухів тяжіли верстви населення, чужі і навіть ворожі щодо українського питання. Це були ті, хто прилучився до соціал-демократичного, марксистського руху, і складало їх

зрусифіковане та значною мірою прийшло населення міст та промислових центрів.

Знищення особистісного начала та його носіїв - культурних діячів, вчених, освітян, (практично 8% нас - інтелігенції України), старанне формування в українців комплексу меншовартості - все це ізолювало Україну від світового поступу до розбудови цього начала після встановлення радянського режиму на її землі.

«Вкинута» в сьогоднішня, Україна ніяк не може віднайти те, що однією з перших вона свого часу відтворила в політичній системі, у суспільних інституціях, в моральній свідомості. Це так званий «кордоцентризм» - орієнтація на неповторність особистісного буття, його самоцінність. Сформульована в системі Г. Сковороди як концепція «мікросвіту», проблема особистості є виразником не такої свободи, яка ототожнюється з сваволею, а свободи, як відповідальності за себе і за інших.

Авторитарність радянської системи, національна та державна багатовікова безправність були спрямовані на те, щоб створити так би мовити «обстругану особистість», сконцентровану лише на самовідданому виконанні чужої волі. А це, в свою чергу, створює умови для некритичного сприйняття всього того, що так чи інакше подається цій особистості. Ось коли виникла небезпека поширення нігілістично-терористичних ідей. Неосвіченість і неграмотність в складних гуманітарно-соціальних питаннях з однаковою легкістю породжує і забуття, відмову від їх розв'язання, і нетерплячість, намагання моментально змінити соціальну сферу.

Дуже шкодить при цьому як незнання своєї власної історії, душі свого народу, так і занедбання світового досвіду.

Так, ще в 1895-1896 р. у своїх «Викладах про козацькі часи на Україні» Володимир Антонович, характеризуючи причини трагедій, які спіткали Україну в державотворчому процесі, основною серед них визначає недостатній рівень загальної культури. Так, він зазначає: «При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору. Доказ на це подає нам найяскравіший момент в історії козаччини - Хмельниччина, коли історичні обставини сприяли найліпше, однак ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості. Недостача цивілізації визначається тут у двох напрямках: у першій бачимо, що особистий егоїзм бере перевагу над

громадською справою, - егоїзм той виявляється пильнуванням старшини зробитися шляхтою, силкуванням урядників захопити чужі землі, повернути козаків на посполитих та обернути їх у кріпаків. Кожен запобігає собі протекції у центральній владі, не перебираючи у особах; наприклад, без сорому уживають доносів, поклепу, брехень і т. ін., і тим загальна справа занепащується... Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури». (Антонович В. Про козацькі часи на Україні. - К., 1991. - С. 20-21).

Ці зауваження В. Антоновича мають відношення до тієї трагічної ситуації в сучасній Україні, коли брак загальної високої гуманітарної культури штовхає громадян нашої держави, включаючи сюди і найвище керівництво, нерідко на антидержавні, шкурні вчинки (крадіжку, кримінальні злочини).

Тому значна кількість сучасних філософів та культурологів як на терені нашої землі, так і в світовій культурі в цілому закликає до необхідності поширення різноманітних культурних знань, підпорядкованих гуманістичним ідеалам. Це - єдиний шлях до боротьби з соціальною агресивністю, що охопила світ. При цьому, як зазначає австрійський політолог та культуролог Вольфганг Краус - «слід було б приділити належну увагу послідовному розширенню й поглибленню самопізнання... Важливою передумовою мала б стати належна увага до проблеми цінностей, зокрема, чітке усвідомлення мети, заради якої взагалі варто жити. Філософи можуть бути в цьому зовсім непоганими помічниками» (Краус В. Нігілізм... - С. 99).

Як відмічалось давно, починаючи з кінця 70-х років, численими дослідникам проявів агресивності в суспільстві, значна провина в цьому падає на засоби чуттєво-емоційного впливу на людей. «Коли б років тридцять тому хто-небудь сказав,- зазначає відомий американський психіатр Ф. Урхем, який проводив дослідження серед в'язнів Нью-Йорку з метою виявлення причин, які штовхнули їх на насильство, - що у нас буде створена школа для навчання теорії та практики насильства, ніхто б цьому не повірив... І все ж це відбулося: навчання молодих людей насильству ведеться в масштабах, небачених в історії». (Дит. за: Кук Дж. В защиту Homosapien // Иностранная литература. - 1977. - № 6. - С. 251).

Так, коли звернутися лише до телевізійно-кінематографічної продукції, то останніми десятиріччями на

світовому екрані, а зараз і на нашому, така «школа насильства» активно діє. Безліч ворожих людині явищ, які підкреслюють нікчемність та беззахисність її існування (природні катаклізми: цунамі, землетруси, бермудський трикутник та інше; різноманітні страховиська: монстри, люди-мутанти, величезні горилли.; космічні пришельці; містичні явища: привиди, антихристи, духи, явища парапсихології). Це, так би мовити, «зовнішні насильники».

Але ще більш поширеним є прояви «внутрішнього насильства». Це ті мистецькі твори, героями яких є хворі люди з надлишками агресії та сексуальної патології - садисти, маньяки, вбивці.

І що особливо небезпечно - це те, що насильство значною мірою втратило соціально негативну характеристику і перетворилося в позитив - в так званих поліційних серіалах глядачі із захопленням вітають будь-який прояв жорстокості з боку «хранителів порядку», вбачаючи в них вираження «вищої справедливості».

Нерідко можна почути заклики до того, щоб «закрити кордони» для іноземної кіно- та телепродукції, ввести жорстоку цензуру щодо власної. Але це неможливо, та й не бажано. Адже українцям необхідно жити в сучасному світі, орієнтуючись в тих процесах, які відбуваються в ньому і характеризують його.

Вихід є лише один - найдорожчий - значно посилити сферу виховання та поширення загальної культури, особливо гуманітарного напрямку. Тоді «внутрішня культура» самоповаги до свого власного життя та своєї особистості стане серйозною протидією насильству, агресивності.

Це найдорожчий, але і єдиний шлях формування вищих ідеалів духовності, без яких неможливе формування суспільства, в якому кожне неповторне людське буття буде найвищою цінністю.